

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Η ελληνική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα

Ήδη στο κεφάλαιο 3 αναφέρθηκαν ορισμένα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας του δέκατου ένατου αιώνα, όπως ο αγροτικός της χαρακτήρας, η οικογενειακή της δομή και η έντονη πολυέργεια. Ας προστεθούν εδώ δύο ακόμη χαρακτηριστικά της, που προκαλούσαν εκτεταμένες κοινωνικές συνέπειες, δηλαδή η παρουσία φυσικών μονοπωλίων ορισμένων προϊόντων (π.χ. της σταφίδας), που ευνοούσε την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, καθώς και το θετικό ισοζύγιο στις εισροές συναλλάγματος στη χώρα. Το κεφάλαιο αυτό θα περιοριστεί σε τρεις μόνο τομείς της ελληνικής οικονομίας: αυτούς των τραπεζών, των κρατικών δανείων, και της αγροτικής οικονομίας.

Το διεθνές πλαίσιο

Οι συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης μετέτρεψαν την ευρωπαϊκή ήπειρο στην πλουσιότερη γεωγραφική ζώνη του κόσμου, η οποία στο εξής υποσκέλιζε σε πλούτο την Ασία. Παρά τις κυκλικές και τις συγκυριακές κρίσεις του βιομηχανικού καπιταλισμού του δέκατου ένατου αιώνα, η συνολική οικονομική άνοδος των βιομηχανικών κρατών της βόρειας και δυτικής Ευρώπης, ιδίως της Βρετανίας, διήρκεσε έως τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1870.

Ακριβώς τότε σημειώθηκε οικονομική κρίση, η οποία ονομάστηκε *Μεγάλη ή Μακρά Ύφεση* (1873-1896), κρίση πανευρωπαϊκών διαστάσεων, που επηρέασε και

τις Ηνωμένες Πολιτείες, και έχει αποδοθεί σε υπερπροσφορά κεφαλαίων και πτώση των επιτοκίων. Η κρίση συνέπεσε και με την προσθήκη δύο ακόμη ισχυρών οικονομιών στον παγκόσμιο καπιταλιστικό ανταγωνισμό: αφ'ενός της ενοποιημένης Γερμανίας, αφ'ετέρου της οικονομίας των Ηνωμένων Πολιτειών. Η πτώση των επιτοκίων επέφερε πτωχεύσεις τραπεζών, με πρώτη την Creditanstalt, τράπεζα της Βιέννης, που πυροδότησε κύμα χρεωκοπιών. Το κύμα αυτό έφτασε έως και την εκτεθειμένη στον ευρωπαϊκό δανεισμό Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία κήρυξε πτώχευση το 1875.

Η Μεγάλη Ύφεση επηρέασε τον εμπορικό ανταγωνισμό μεταξύ των κρατών, που αποδύθηκαν σε δασμολογικό πόλεμο υψώνοντας προστατευτικούς δασμούς για να προστατεύσουν τα βιομηχανικά τους προϊόντα από τους φτηνότερους ανταγωνιστές τους. Ταυτόχρονα ο ανταγωνισμός των βιομηχανικών οικονομιών για φτηνές πρώτες ύλες οδήγησε στο φαινόμενο του ιμπεριαλισμού, δηλαδή τον φρενήρη ανταγωνισμό για εκμετάλλευση των πόρων της Αφρικής.

Η παγκόσμια πτώση των επιτοκίων κατέστησε τον δανεισμό φτηνότερο, επομένως πιο προσιτό, σε οικονομίες των ασθενέστερων οικονομιών της περιφέρειας, γεγονός από το οποίο προσπάθησε να επωφεληθεί και η ελληνική οικονομία, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Η λεγόμενη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση, βασιζόμενη στην τεχνολογία - όχι του άνθρακα, του χάλυβα και του ατμού, όπως συνέβη κατά την πρώτη βιομηχανική επανάσταση-- αλλά της χημικής βιομηχανίας και του ηλεκτρισμού, οδήγησε σε νέα οικονομική άνοδο των βιομηχανικών χωρών και αύξηση των επιτοκίων, από τη δεκαετία του 1890 και εξής, οπότε άρχισε να ξεπερνιέται η Ύφεση.

Οι ελληνικές τράπεζες

Στην κατεστραμμένη οικονομία των ελληνικών χωρών μετά τον τερματισμό των πολεμικών συγκρούσεων της ελληνικής Επανάστασης οι χρηματικές ανάγκες του

εμπορίου καλύπτονταν από τα ελάχιστα παλαιά, συνήθως οθωμανικά και φθαρμένα νομίσματα, που βρίσκονταν σε κυκλοφορία στα χέρια εμπόρων και ενοικιαστών φόρων, οι οποίοι και δάνειζαν με υπέρογκα επιτόκια. Όπως συμβαίνει πάντοτε, όσο περισσότερο αξιόπιστος ήταν ο δανειστής, τόσο χαμηλότερο το επιτόκιο. Έτσι ο δανεισμός του τοπικού τοκιστή προς τον οικονομικά αδύναμο χωρικό, στη βάση της πιστωτικής πυραμίδας, που συνοδευόταν από υψηλότερο κίνδυνο να μη αποπληρωθεί το χρέος, γινόταν με επιτόκια που έφτανε το 40%. Η πρώτη προσπάθεια του κράτους να ιδρύσει τράπεζα, που θα κάλυπτε τις ανάγκες του δημοσίου και της κοινωνίας για χρήμα, αυτή του Ιωάννη Καποδίστρια να ιδρύσει την Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα, κατέληξε σε αποτυχία.

Με διάταγμα της 8/20 Φεβρουαρίου 1833, δηλαδή με την άφιξή της στη χώρα, η αντιβασιλεία εισήγαγε στην Ελλάδα νέο νόμισμα, τη δραχμή, που αντικατέστησε τον φοίνικα του Ιωάννη Καποδίστρια. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1841, σε μια σχετικά ευνοϊκή στιγμή για την οικονομία, την εποχή άλλωστε που, στο τέλος της δεύτερης Αιγυπτιακής κρίσης, ξεκινούσε εντονότερα η βρετανική διείσδυση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, το ελληνικό δημόσιο συνήψε σύμβαση με ομάδα ξένων και ομογενών κεφαλαιούχων για την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας, η οποία ξεκίνησε τις εργασίες της το 1842 και επηρέασε την πορεία του συνόλου της ελληνικής οικονομίας. Στην Εθνική Τράπεζα δινόταν εκδοτικό προνόμιο, δηλαδή το αποκλειστικό δικαίωμα να εκδίδει και να κυκλοφορεί χαρτονόμισμα σε προκαθορισμένη ποσότητα. Επίσης καθοριζόταν το 8% ως ανώτατο επιτόκιο με το οποίο μπορούσε να δανειοδοτεί τους δανειστές της. Σε κάθε περίπτωση όμως η Εθνική Τράπεζα ήταν ιδιωτική εταιρεία, η οποία ασκούσε την πολιτική της σύμφωνα με τα συμφέροντα των μετόχων της.

Η παρουσία της Εθνικής Τράπεζας στην ελληνική οικονομία και η επέκτασή της στις πόλεις της επαρχίας με ίδρυση υποκαταστημάτων είχε ως αποτέλεσμα την

ομογενειοποίηση της πιστωτικής αγοράς με τρόπο, που προκάλεσε τη γενική πτώση του επιπέδου των επιτοκίων και την αρχική εχθρότητα των μικρότερων, επαρχιακών τραπεζιτών, οι οποίοι όμως στη συνέχεια έγιναν οι καλύτεροι πελάτες της. Επίσης, χάρη στην οικονομική της ευρωστία, είχε την ευχέρεια να δανείζει το δημόσιο, όταν αυτό είχε ανάγκη. Με την συντηρητική της πιστωτική δραστηριότητα απευθυνόταν επιλεκτικά στα οικονομικά πιο αξιόπιστα στρώματα της οικονομίας και κυρίως του εμπορίου και των χρηματικών συναλλαγών. Από το 1861 και εξής επεκτάθηκε και στη γεωργική πίστη.

Η Εθνική Τράπεζα αντλούσε σημαντικό κέρδος από την παροχή δανείων στο κράτος, συχνά με εγγύηση κρατικά κτήματα και προσόδους. Ιδίως μετά την πτώχευση του 1843, οπότε έκλεισαν για τη χώρα οι χρηματαγορές της Ευρώπης, το κράτος είχε ως μόνη πηγή δανεισμού την εσωτερική αγορά. Οι ανάγκες του δημοσίου αύξαναν απότομα κάθε φορά, που η χώρα αντιμετώπιζε είτε εσωτερική αναταραχή, όπως το διάστημα μετά την έξωση του Όθωνα, είτε σε περίοδο έκτακτων πολεμικών προετοιμασιών. Αυτό συνέβη, για παράδειγμα, κατά την περίοδο της Κρητικής επανάστασης του 1866-69. Για το σκοπό αυτό, έναντι του δανείου της προς το δημόσιο η Εθνική Τράπεζα διαπραγματεύτηκε και επέτυχε την απαλλαγή της από την υποχρέωση να ανταλλάσσει τα κυκλοφορούντα χαρτονομίσματά της με χρυσά ή αργυρά νομίσματα (1868), υποχρέωση που ίσχυε τότε σε περιόδους οικονομικής ομαλότητας. Στις έκτακτες συνθήκες των πολεμικών προετοιμασιών, επομένως, η εκδοτική τράπεζα επέβαλλε το καθεστώς της αναγκαστικής κυκλοφορίας των χαρτονομισμάτων της προκειμένου να εξασφαλίσει χρήματα στο κράτος. Συγκεκριμένα το εσωτερικό δημόσιο χρέος της χώρας αυξήθηκε δώδεκα φορές μεταξύ των ετών 1861 και 1864, ενώ λόγω της Κρητικής επανάστασης υπερτετραπλασιάστηκε μεταξύ του 1865 και του 1869.

Παρά τον ιδιωτικό της χαρακτήρα, ακριβώς επειδή είχε τοποθετήσει τόσο μεγάλο μέρος των κεφαλαίων της στο κράτος, ο εναγκαλισμός της Εθνικής Τράπεζας με την πολιτική ήταν έντονος. Πολλοί από τους υποδιοικητές και διοικητές της εκλέγονταν βουλευτές και διορίζονταν υπουργοί, για παράδειγμα οι Ευθύμιος Κεχαγιάς¹, Παύλος Καλλιγιάς² και Στέφανος Στρέϊτ.³

Στα Ιόνια νησιά λειτουργούσε από το 1840 Ιονική Τράπεζα, πιστωτικό ίδρυμα βρετανικών συμφερόντων. Με την Ένωση των Ιόνιων νησιών το 1864 η τράπεζα αυτή επέτυχε να εξασφαλίσει από το ελληνικό δημόσιο εκδοτικό προνόμιο και για τα δικά της χαρτονομίσματα και την κυκλοφορία τους στην περιοχή των Ιονίων νήσων, δηλαδή το ίδιο καθεστώς που ίσχυε για την Εθνική Τράπεζα για την υπόλοιπη Ελλάδα. Επίσης, όπως και η Εθνική, η Ιονική Τράπεζα συμμετείχε στην έκτακτη δανειοδότηση του ελληνικού δημοσίου σε περιόδους έκτατων αναγκών με ανάλογη απαλλαγή από την εξαργύρωση των χαρτονομισμάτων της.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα σημαντικός αριθμός Ελλήνων κεφαλαιούχων από την χρηματαγορά της Κωνσταντινούπολης, για παράδειγμα ο Ανδρέας Συγγρός και ο Ευαγγέλης Βαλταζής. Αυτοί προχώρησαν σε σύσταση της Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας υπέρ της οποίας προσπάθησαν να αποσπάσουν εκδοτικό προνόμιο. Η επιδίωξή τους δεν ευοδώθηκε εξ αιτίας της αντίθεσης της Εθνικής. Ωστόσο, στις δύο εκδοτικές τράπεζες, Εθνική και Ιονική, προστέθηκε το 1881 η Τράπεζα Ηπειροθессαλίας με κεφάλαια του τραπεζίτη Ανδρέα Συγγρού, με εκδοτικό προνόμιο για χαρτονομίσματα που κυκλοφορούσαν στην Θεσσαλία και την Άρτα. Η τράπεζα αυτή όμως κατέρρευσε και απορροφήθηκε από

---

1. Διοικητής της Εθνικής και υπουργός οικονομικών.
2. Καθηγητής της Νομικής Σχολής, διοικητής της Εθνικής και υπουργός οικονομικών.
3. Διοικητής της Εθνικής, υπουργός οικονομικών.

την Εθνική μετά την εισβολή του οθωμανικού στρατού στη Θεσσαλία κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.

Το τραπεζικό τοπίο στην Ελλάδα άρχισε να μεταβάλλεται κατά το μέσο της δεκαετίας του 1890, όταν ισχυροί Έλληνες κεφαλαιούχοι από την Αλεξάνδρεια δημιούργησαν νέο είδος πιστωτικού ιδρύματος. Αν οι παλαιότερες ελληνικές τράπεζες αντλούσαν κεφάλαια από το εξωτερικό για να τα επενδύσουν στο εσωτερικό, για παράδειγμα στο ελληνικό δημόσιο ή μεταλλεία, οι νέες τράπεζες αντλούσαν από τις καταθέσεις της εσωτερικής αγοράς για να τις επενδύσουν στο εξωτερικό, ιδίως στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Αίγυπτο. Η ισχυρότερη από αυτές τις τράπεζες, με παράλληλες επενδύσεις στην ελληνική βαρειά βιομηχανία κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ήταν η Τράπεζα Αθηνών του Ιωάννη Πεσμαζόγλου. Κάτω από τις νέες συνθήκες το τραπεζικό κεφάλαιο χαρακτηριζόταν πλέον από εξωστρέφεια.

Δημόσιος δανεισμός

Από την εποχή της σύστασής του το ελληνικό κράτος βαρύνετο με τα δύο δάνεια της ελληνικής ανεξαρτησίας (1824 και 1825) από βρετανούς κεφαλαιούχους, τα οποία είχε σταματήσει να εξυπηρετεί με την πτώχευση του 1827, και με το εγγυημένο δάνειο των 60 εκατομμυρίων φράγκων, που δαπανήθηκε για τα έξοδα της βασιλικής αυλής, της διοίκησης και των βαυαρών στρατιωτικών, για τα ίδια τα έξοδα του δανείου καθώς και για την εξαγορά από το Οθωμανικό δημόσιο της περιοχής της Φθιώτιδας, που η οροθέτηση του 1832 δεν είχε περιλάβει στα όρια της ελληνικής επικράτειας. Όπως και τα δάνεια της ανεξαρτησίας, το ελληνικό κράτος σταμάτησε να εξυπηρετεί και το δάνειο του 1833 με την πτώχευση του 1843. Οι διαπραγματεύσεις με Διεθνή Οικονομική Επιτροπή των πιστωτών, που ξεκίνησαν το 1857, μετά τον τερματισμό του Κριμαϊκού πολέμου, δεν κατέληξαν σε οριστική συμφωνία, με αποτέλεσμα την μακρά παραμονή του ελληνικού δημοσίου εκτός

ευρωπαϊκών χρηματαγορών και μόνη πηγή δανεισμού την εσωτερική αγορά.⁴ Η πτώση όμως των επιτοκίων την εποχή της Μεγάλης Ύφεσης επέτρεψε στην ελληνική κυβέρνηση να ανανεώσει τις προσπάθειες συμβιβασμού, οι οποίες κατέληξαν σε ρύθμιση των παλαιών εξωτερικών χρεών το 1878.

Στο εξής το ελληνικό δημόσιο ήταν σε θέση να αντλεί δάνεια από την χρηματαγορά του Παρισιού, με τα οποία θα μπορούσε να εξοφλήσει τα παλαιά εσωτερικά δάνεια προς την Εθνική και την Ιονική Τράπεζα αλλά και να προχωρήσει σε παραγωγικές επενδύσεις και εξοπλιστικό πρόγραμμα. Επρόκειτο για μια πολιτική που συμμερίζονταν τόσο ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, ο οποίος το 1879 συνήψε το πρώτο από τη μεγάλη σειρά των εξωτερικών δανείων, αυτό των 60 εκατομμυρίων φράγκων, όσο και ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος από το 1880 και εξής προχώρησε σε μεγάλη αύξηση του εξωτερικού χρέους της χώρας. Τα δάνεια αυτά προορίζονταν για την εξόφληση των δανείων προς την Εθνική και την Ιονική Τράπεζα, για την κατασκευή οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, για την παραγγελία τριών θωρηκτών και, μετά το 1890, όλο και περισσότερο, για την εξυπηρέτηση των προηγούμενων δανείων.⁵ Η άνοδος των επιτοκίων και επιδείνωση της παγκόσμιας οικονομίας μετά το 1890, η ίδια η υπερχρέωση της χώρας κάτω μάλιστα από όρους κερδοσκοπικούς μαζί με τις ανακολουθίες των κυβερνήσεων του Δηλιγιάννη υπονόμισαν την αξιοπιστία της ελληνικής οικονομίας. Ότ αν το 1893 κατέρρευσε και η αγορά της σταφίδας⁶, η Ελλάδα δεν μπόρεσε να ενισχυθεί με παραπέρα δάνειο με αποτέλεσμα να δηλώσει αδυναμία εξυπηρέτησης των χρεών της, δηλαδή να κηρύξει πτώχευση, το Δεκέμβριο 1893.

---

4. Βλ. παραπάνω.

5. Η σειρά των εξωτερικών δανείων που ξεκίνησε το 1879 συνεχίστηκε με δάνεια το 1880/81, το 1884, το 1887, το 1889 και το 1890.

6. Βλ παρακάτω.

Όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας, ανάμεσα στο 1869 και το 1893 το κατά κεφαλήν δημόσιο χρέος (εσωτερικό και εξωτερικό) σχεδόν τετραπλασιάστηκε.

	1869	1875	1882	1887	1892	1893
Δημόσιο χρέος εκατ. δρχ.	138	164	331	525	720	823
Κατά κεφαλή δημόσιο χρέος δρχ	94,5	102,75	163,19	246,35	317,65	363,20

Τα αλληπάλληλα δάνεια επηρέασαν τη φορολογική επιβάρυνση των πολιτών καθώς οι κυβερνήσεις του Τρικούπη είχαν εγκρίνει μια σειρά από δασμούς, φόρους κατανάλωσης και κρατικά μονοπώλια, που προορίζονταν για την εξυπηρέτηση των εξωτερικών δανείων. Το χαρακτηριστικό αυτών των έμμεσων φόρων ήταν ότι επιβάρυναν ιδιαίτερα τους καταναλωτές στις πόλεις. Γενικότερα, όπως έχει δείξει ο Γιώργος Δερτιλής, ενώ κατά την τριετία 1871-1873 η αναλογία υπαίθρου/πόλεων ως προς τη συμμετοχή στο σύνολο των άμεσων φόρων ήταν 8:1, κατά την τριετία 1892-1894 η αναλογία είχε μεταβληθεί στο 3,2:1, δηλαδή η συμμετοχή των πόλεων στους άμεσους φόρους είχε ανέβει από το 11% στο 24%. Η μεγάλη όμως συμμετοχή των πόλεων στη φορολογική επιβάρυνση φαίνεται στους έμμεσους φόρους, οι οποίοι εξελίχθηκαν σταδιακά από μόλις 29.29% κατά την πρώτη τριετία του ελληνικού βασιλείου (1833-1835) στο 53.69% κατά την τριετία 1871-1873 και το 74.32 κατά την τριετία 1892-1894. Έτσι κατά την εποχή της πτώχευσης του 1893 τρεις στις τέσσερις δραχμές φόρου προέρχονταν από έμμεση φορολογία, ενώ από την άμεση φορολογία η μία στις τέσσερις δραχμές φόρου προέρχονταν από τις πόλεις. Εξάλλου, λόγω του ειδικού βάρους των αγροτών - ψηφοφόρων στις εκλογικές αναμετρήσεις, οι ελληνικές κυβερνήσεις του 19ου αιώνα αποφάσιζαν τη μείωση της

φορολογίας στα αγροτικά προϊόντων με χρονολογίες σταθμούς τις καθεστωτικές αλλαγές, δηλαδή το 1843 και το 1864.

Η επίλυση του προβλήματος εξυπηρέτησης των εξωτερικών δανείων επιβλήθηκε στη χώρα από τους δανειστές μετά την πολεμική ήττα της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και την υποχρέωσή της να καταβάλει πολεμική αποζημίωση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ύψους 400 εκατομμυρίων τουρκικών λιρών. Η Συνθήκη Κωνσταντινουπόλεως της 6/18 Σεπτεμβρίου 1897 δημιούργησε επιτροπή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ) με τη συμμετοχή αντιπροσώπων των πιστωτών (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Γερμανίας, Αυστρίας και Ιταλίας). Η επιτροπή είχε αρμοδιότητα να ελέγχει τις δημόσιες δαπάνες και να εξασφαλίζει μέρος των δημόσιων εσόδων για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους. Η ρύθμιση αυτή αποτελούσε μεν περιορισμό της κυριαρχίας της χώρας, οι παλαιότεροι πρωθυπουργοί Θεόδωρος Δηλιγιάννης και Χαρίλαος Τρικούπης είχαν επιμείνει να την αποφύγουν ήδη από το 1892, αλλά μετά την ήττα του 1897 είχε καταστεί αναπόφευκτη.

Τον 1898 η χώρα έλαβε δάνειο περίπου 150 εκατομμυρίων φράγκων με την εγγύηση των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, που είχαν εγγυηθεί και το δάνειο του 1833, δηλαδή της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας. Η εγγύηση αυτή κρίθηκε απαραίτητη για να εξασφαλισθεί η ύπαρξη της χώρας, μετά την οικονομική και στρατιωτική της καταστροφή, διότι αλλιώς θα ήταν αδύνατο να εξασφαλίσει δάνειο από τη χρηματιστηριακή αγορά. Σκοπός του δανείου ήταν η καταβολή της πολεμικής αποζημίωσης, η εξυπηρέτηση των παλαιών δανείων και η κάλυψη των ελλειμμάτων του κράτους.

Εκτός από την εξασφάλιση της καταβολής των τόκων στους πιστωτές, ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος επέβαλε τον εξορθολογισμό των δημοσίων δαπανών με περιοριστική πολιτική, που πίεσε την ελληνική κοινωνία, αλλά επέτρεψε την αποκατάσταση της ισοτιμίας της δραχμής με το γαλλικό φράγκο (1905), τη σύναψη

νέου μεγάλου δανείου (1910) και τη ναυτική προετοιμασία της χώρας, που την κατέστησε πολύτιμο σύμμαχο κατά τους Βαλκανικούς πολέμους

Αγροτική οικονομία

Οι εμπορευματικές καλλιέργειες της ελληνικής αγροτικής οικονομίας καθιστούσαν το σύνολο της ελληνικής οικονομίας ιδιαίτερα ευαίσθητο στην εξωτερική συγκυρία. Προϊόντα, όπως η σταφίδα, ο καπνός και το βαμβάκι αντανakλούν ακριβώς αυτό το φαινόμενο.

Η χώρα, ειδικότερα συγκεκριμένες περιοχές, δηλαδή η Ζάκυνθος και η βόρεια Πελοπόννησος, διέθετε ένα προϊόν με φυσικό πλεονέκτημα έναντι άλλων μεσογειακών χωρών, την κορινθιακή σταφίδα, χάρη στην ποιότητα του προϊόντος αυτού. Το φυσικό πλεονέκτημα δημιουργούσε *φυσικό μονοπώλιο*. Η σταφίδα, η οποία ήταν σταθερά σε όλο το δέκατο ένατο αιώνα το πρώτο σε αξία εξαγωγίμο προϊόν της χώρας, εξήγεται κυρίως προς τη βρετανική αγορά, όπου χρησιμοποιείτο ως γλυκαντική ουσία. Οι εξαγωγές της σταφίδας και, κατά συνέπεια, η στρεμματική επέκταση των καλλιεργειών είχαν ξεκινήσει ανοδική πορεία ήδη πριν από την Ελληνική Επανάσταση αλλά διακόπηκαν εξ αιτίας των πολεμικών γεγονότων. Η αποκατάσταση της ειρήνης έθεσε εκ νέου σε ανοδική τροχιά την καλλιέργεια και τις εξαγωγές του προϊόντος, εξελίξεις που είχαν ως αποτέλεσμα τον εποικισμό των πεδιάδων της βόρειας και δυτικής Πελοποννήσου. Η ανοδική αυτή τροχιά ενισχύθηκε από τεχνολογικές προόδους αλλά κυρίως από εξελίξεις στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της αγροτικής γης, κυρίως με τα προγράμματα διανομής των εθνικών γαιών (1835, 1838, 1871).

Η καλλιέργεια του προϊόντος γνώρισε νέα δυναμική επέκταση εξ αιτίας ενός συγκυριακού γεγονότος, που αναλύεται στη συνέχεια. Η αυξανόμενη ατμοπλοϊκή επικοινωνία ανάμεσα στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική έφερε στη Γαλλία μια άγνωστη ως τότε ασθένεια των αμπελώνων, τη φυλλοξήρα, που άρχισε να πλήττει

τα γαλλικά αμπέλια από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1860. Σταδιακά η γαλλική αμπελοκαλλιέργεια καταστράφηκε και, κατά συνέπεια, και η γαλλική οινοπαραγωγή. Η τελευταία αναζήτησε πρώτη ύλη στη σταφίδα για τους χαμηλότερης ποιότητας γαλλικούς οίνους. Έτσι, μετά το 1879, η ελληνική σταφίδα προσέθεσε στη βρετανική μια νέα αγορά με τεράστια ζήτηση: τη γαλλική οινοποιία. Ανάμεσα στο 1851 και το 1863 η παραγωγή υπερδιπλασιάστηκε αλλά τετραπλάστηκε ανάμεσα στο 1860 και το 1888.

Στην Πελοπόννησο η επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας οδήγησε σταδιακά σε μονοκαλλιέργεια του προϊόντος αυτού. Λόγω της αυξημένης ζήτησης και της συνακόλουθης αύξησης της τιμής της σταφίδας οι κτηματίες αντικαθιστούσαν τα ελαιόδενδρά τους και τα σιτηρά με σταφιδαμπέλους. Μετά το 1879 οι σταφιδαμπελώνες άρχισαν να καταλαμβάνουν νέες γεωγραφικές ζώνες σε πλαγιές με υψηλότερα υψόμετρα και επεκτάθηκαν στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Η εξέλιξη αυτή επηρέασε το σύνολο της ελληνικής οικονομίας.

Από την αύξηση των εξαγωγών εισέρεαν στην οικονομία χρήματα, που στη συνέχεια διαχέονταν στην κοινωνία, τους εξαγωγείς, τους εμπλεκόμενους στην ξήρανση και τη συσκευασία, τους εμπόρους, τους κτηματίες, τους εποχικούς καλλιεργητές, τους πιστωτές. Η γενική άνοδος του εισοδηματικού επιπέδου επέτρεπε πλέον την αυξημένη εισαγωγή σιτηρών, γεγονός που βελτίωνε το επίπεδο διατροφής του πληθυσμού, συνέβαλλε δε στον περιορισμό της μετανάστευσης και την αύξηση του πληθυσμού. Για τους κατοίκους της ορεινής ενδοχώρας της Πελοποννήσου η εποχική απασχόληση στις σταφιδοφόρους περιοχές για τις ανάγκες της σταφιδοκαλλιέργειας εξασφάλιζε συμπληρωματικό εισόδημα, που τους επέτρεπε να παραμείνουν στις εστίες τους. Ας σημειωθεί επίσης ότι για τους κατοίκους των πόλεων τα εισαγόμενα σιτηρά από τους θαλάσσιους δρόμους ήσαν φθηνότερα από ό,τι τα σιτηρά της ελληνικής ενδοχώρας, τα οποία βαρύνονταν με μεγάλο κόστος

μεταφοράς εξ αιτίας του ελλιπούς συγκοινωνιακού δικτύου. Έτσι, η εξαγωγική οικονομία της σταφίδας και η βελτίωση του επιπέδου των εισοδημάτων ευνόησε τις εισαγωγές σιτηρών και είχε ευρύτερες κοινωνικές και δημογραφικές συνέπειες. Πέρα όμως από αυτές μεταμόρφωσε και το φυσικό τοπίο της βόρειας, δυτικής και νότιας Πελοποννήσου, καθώς ολόκληρες πλαγιές έχασαν τους ελαιώνες τους και έγιναν φυτείες σταφιδαμπέλων.

Οι γάλλοι αμπελοκαλλιεργητές κατόρθωσαν σταδιακά να επαναφέρουν τους αμπελώνες τους εμβολιάζοντας τα αμπέλια τους με αμερικανικές ποικιλίες ανθεκτικές στη φυλλοξήρα. Η ανάκαμψη όμως των γαλλικών αμπελιών σήμανε το τέλος της ελληνικής σταφιδικής έκρηξης. Από το 1892 η μείωση της ζήτησης του ελληνικού προϊόντος έφερε και κατάρρευση της τιμής του καθώς μεγάλες ποσότητες παρέμειναν αδιάθετες στα λιμάνια της βόρειας Πελοποννήσου. Η οικονομική κρίση έπληξε ολόκληρο τον κλάδο της σταφίδας, από τους κτηματίες και τις τράπεζες έως τους εργάτες και τους εποχικούς καλλιεργητές, αλλά και ολόκληρη την οικονομία. Οι ορεινοί πληθυσμοί που συμπλήρωναν το εισόδημά τους με εποχική εργασία ήσαν οι πιο ευάλωτοι, οι οποίοι στη συνέχεια αποτέλεσαν τον κυριότερο όγκο των μεταναστών προς τις Ηνωμένες Πολιτείες, το πρώτο μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα της ελληνικής κοινωνίας.

Όπως έχει υποστηρίξει ο Αλέξης Φραγκιάδης, χάρη στη αυξημένη ζήτηση μετά το 1879 και την άνοδο της τιμής της σταφίδας μετριάστηκαν οι συνέπειες της Μεγάλης Ύφεσης (1873-1896) στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Ωστόσο, λόγω της σημασίας της σταφίδας στο ελληνικό εξαγωγικό εμπόριο η κάμψη της πρωταρχικής αυτής πηγής συναλλάγματος για την εθνική οικονομία το 1893 συνέβαλε στην αύξηση της τιμής του συναλλάγματος, που είχαν προκαλέσει οι δημοσιονομικές δυσχέρειες της χώρας. Η αύξηση της τιμής του συναλλάγματος ήταν

τέτοιας έκτασης, που επέσπευσε την πτώχευση της χώρας το Δεκέμβριο 1893.⁷

Το 1895 η κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη προχώρησε σε ένα μέτρο που απέβλεπε στη συγκράτηση της τιμής της σταφίδας και στην ανακούφιση της μεγάλης κοινωνικής δυσπραγίας στην Πελοπόννησο. Αποφάσισε να παρέμβει το κράτος στην αγορά της σταφίδας αγοράζοντας το 10-25% της αδιάθετης παραγωγής. Το *παρακράτημα*, όπως ονομάστηκε αυτή η ποσότητα, το διέθετε σε χαμηλή τιμή σε βιομηχανίες οινοπνεύματος ή οίνου, οι οποίες με τη σειρά τους ευνοήθηκαν από τη φθηνή πρώτη ύλη. Στη συνέχεια το 1899 το κράτος δημιούργησε την Σταφιδική Τράπεζα, που θα διαχειριζόταν το παρακράτημα, αλλά η λύση αυτή αποδείχθηκε ανεπαρκής για τις περιστάσεις. Το 1905 όμιλος ιδιωτικών κεφαλαίων με πρωτοβουλία της Τράπεζας Αθηνών δημιούργησαν την "Προνομιούχο Εταιρεία δια την Προστασίαν της Παραγωγής και Εμπορίας της Σταφίδος", γνωστή ως "Ενιαία", με αποκλειστικό προνόμιο στη διαχείριση του παρακρατήματος και δεσπόδουσα θέση στον κλάδο της σταφίδας και του οινοπνεύματος, δηλαδή την αγροτική παραγωγή, τη βιομηχανία και το εξαγωγικό εμπόριο, με αποτέλεσμα τη σταδιακή ανάκαμψη του κλάδου.

Το μέτρο του παρακρατήματος του 1895 αποτελεί την πρώτη εφαρμογή *κρατικού παρεμβατισμού* στην ελληνική οικονομία. Την παρέμβαση αυτή, όπως σημειώθηκε παραπάνω, συμπλήρωσε η παρέμβαση του ισχυρού τραπεζικού κεφαλαίου.

Κατά το δέκατο ένατο αιώνα η διεύρυνση της συμμετοχής στις πολιτικές εξελίξεις από το 1843 και ιδίως μετά το 1862 επέτρεψε τη χαλάρωση του ελέγχου της εξουσίας πάνω στη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών. Αντίστροφα, η

---

7. Η τιμή του συναλλάγματος ανέβηκε κατά 11% περίπου ανάμεσα στο 1891 και το 1892 και κατά ακόμη 12% περίπου μεταξύ 1892 και 1893.

αυξημένη εισροή κεφαλαίων από το εξωτερικό χάρη στον δανεισμό και τις εξαγωγές παρείχε στη φιλελεύθερη πολιτική τάξη τα οικονομικά μέσα για τη διόγκωση της κρατικής μηχανής, την αυτοσυντήρηση και αναπαραγωγή της μέσω της εξυπηρέτησης των ψηφοφόρων, όλα αυτά χωρίς τις αυταρχικές πιέσεις που γνώρισαν άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες στη φάση της οικονομικής τους ανάπτυξης. Κατά ένα τρόπο δηλαδή οι χρηματικές εισροές διευκόλυναν τη συντήρηση ενός δαπανηρού φιλελεύθερου πολιτικού συστήματος, αλλά και την εδραίωση φιλελεύθερων θεσμών. Ωστόσο, ενώ η χώρα προχώρησε σε βήματα εκσυγχρονισμού, ο οικονομικός απολογισμός της εκσυγχρονιστικής προσπάθειας ήταν αρνητικός, καθώς αυτό που κυρίως επιβάρυνε τους ελληνικούς προϋπολογισμούς του δέκατου ένατου αιώνα ήταν οι στρατιωτικές δαπάνες που απαιτούσε το αλυτρωτικό πρόγραμμα.

Βιβλιογραφία

- Δερτιλής, Γ.Β., *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι: Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα 1993.
- Κρεμμυδάς, Β. (επ.), *Εισαγωγή στην Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία : (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1999
- Κωστής, Κ., Πετμεζάς, Σ., (επ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αθήνα 2006.
- Πετμεζάς, Σ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο 2003.
- Φραγκιάδης, Α., *Ελληνική οικονομία, 19ος-20ός αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα 2007.